

Kadı Abdülcebbâr'da Nedensellik Kuramı
“Fethi Kerim Kazanç, Araştırma Yayınları, Ankara, 2014”

Muhammet AYDIN*

Fethi Kerim Kazanç bu eserinde Allah-âlem-insan ilişkisini anlamada bize yol gösterecek en temel kavramlardan birisine değinmektedir. Bu kavram *nedensellik* kavramıdır. Söz konusu kavrama dair çalışmasını Mutezile ekolünün son temsilcilerinden birisi olan Kadı Abdülcebbâr üzerinden yapmaktadır.

Eser bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın önemi, amacı ve yöntemi; araştırmanın temel kavramları ve kaynakları ile Kadı Abdülcebbâr'ın kısa biyografisine ayrılan uzun bir metodoloji bölümü yer almaktadır. Kitabın bölümleri ise sınırları net biçimde ortaya konularak şu şekilde planlanmıştır. Birinci bölümde Allah tasavvuru, nedensellik ve tevliid konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde evren tasavvuru, nedensellik kuramı ve doğal yasalar bahsi incelenmiştir. Son bölümde ise insan psikolojisi, nedensellik, fiiller ve tevelliüd, yükümlülük ve sorumluluk konularına yer verilmiştir. Çalışma sonuç ve değerlendirme ile tamamlanmıştır.

Yazar'a göre ortaçağ İslam dünyasında ve ilk olarak Mutezile'ye mensup düşünürler arasında nedensellikle alakalı tartışmaların başlamasında bazı faktörler etkili olmuşlardır. Bunlardan ikisinin ön plana çıktığı söylenebilir: İlki Allah'ın kudretinin her şeye kâdir olduğu akidesi, diğeri ise dış alemde gözlenen sebep-sonuç ilişkisi.¹ Buna göre tabiatta cereyan eden olaylar ve olgular arasında düzenli bir ilişki görülmektedir. Acaba bu ilişki nasıl bir ilişkidir? Eğer nesnelere ve olaylar arasındaki bu irtibat ve alakanın sabit ve zorunlu olduğu kabul edilirse, Allah'ın dış alemde her şeye kâdir olduğu, sürekli yaratmasıyla dış doğal dünyaya müdahale ettiği ve dolayısıyla mucizelerin olabirliği inancı nasıl izah edilebilecektir? İlahi dinlerin temelini oluşturan peygamberlik kurumunu kanıtlamak ve peygamberlerin doğruluklarını ispat edebilmek için nedensellik meselesinin aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir. Çünkü peygamberlerin en güçlü delili, iddiaları doğrultusunda ortaya koydukları mucizeleridir. Bundan ötürü nedensellik konusu sonuçları ve taallukları itibariyle dinin en temel kavramlarına doğrudan atıflar yaptığından önem arz etmektedir.

İslam kelim geleneğinde nedensellikle alakalı üç ana kuramın bulunduğu söylenebilir:

1. Gazali tarafından formüle edilen ve Sünnilerce benimsenen kurama göre arazlar ve cisimler iki yaratma arasında bir beka aralığı olmaksızın devamlı yaratılırlar. Allah onlar için bir beka yaratmayınca bekanın yokluğunun sonucu olarak onlar da yok

---

* Öğretim Görevlisi, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam ABD,
(maydin@gumushane.edu.tr)

¹ Bkz. Kazanç, Fethi Kerim, *Kadı Abdülcebbâr'da Nedensellik Kuramı*, s. 46.

olurlar. Bu yaklaşıma göre Allah'ın dış alemdeki her olayın ve hadisenin doğrudan sebebi olduğu ve menfi olarak alemdeki olaylar arasında hiç bir nedensel bağın bulunmadığı kabul edilmektedir. Bu kuramın sonucu olarak Yüce Allah, tek nihai hakikattir. Dış alemdeki şeyler, her an yaratılan ve yok edilen bölünmez parçalardan meydana gelmiştir. Onları ve niteliklerini yaratan, yok eden ve böylece alemdeki hareketi ve değişimi sağlayan yegane varlık Allah'tır. Dolayısıyla tabiat kanunu diye bir şey yoktur.²

2. Tabiatçı kuram olarak nitelendirilebilecek bu yaklaşım, Nazzam, Muammer ve Cahız tarafından ileri sürülmüştür. Nazzam'a göre alem, yaratılış esnasında Allah tarafından içine yerleştirilen, Allah'ın gözetiminde işleyen ve O'nun iradesine bağlı olan nedensellik yasaları tarafından yönetilmektedir. Muammer ise yaratılış esnasında Allah tarafından yasalar yerleştirilmiş olsa da O'nun gözetimi olmaksızın ve O'nun iradesine bağlı olmaksızın bağımsız işlediğini düşünmektedir. Başka bir ifadeyle Nazzam'ın kümûn³ teorisine karşılık, Muammer manâ⁴ teorisini ileri sürmektedir.

3. Burada ise Kadı Abdülcebâr'ın Eş'arileri ve tabiatçıları eleştirerek ortaya koyduğu yumuşatılmış (olumsal) nedensellik kuramını zikredebiliriz. Anlaşıldığı kadarıyla muayyen hadiselerin düzenliliği, ardışık tekrarlanabilirlikleri ve önceden tahmin edilebilirliğine dayalı nedensellik anlayışına ulaştığı söylenebilir. Bu yaklaşımını vesileci cevher-araz metafiziği ile üreme (tevellüd) nazariyeleri ile temellendirmeye çalışmaktadır.⁵

İlk bölümde Allah tasavvuru, nedensellik ve tevlid konuları ele alınmıştır. Kâdi, Allah'ın fiillerini kesintisiz fiiller olarak telakki etmektedir. Dolayısıyla Allah'ın fiillerinin kesintisiz bir süreklilik ve bitişiklik niteliğine sahip olurken bir kopukluk, kesilme ve süreksizlik olmaksızın birbirini izlediklerini öne sürmüşlerdir. Buna evrende sürekli yaratım, sürekli oluşum ve dönüşüm de denilebilir. Bundan hareketle insan fiilleri ile kıyasa gidilerek farklılığın altı çizilmektedir. Çünkü insan fiilleri ile Allah'ın fiilleri arasında açık ve belirgin bir fark vardır. Şöyle ki, Allah'ın fiilleri her bakımdan bitişik ve ardışık halde bulunur. Buna karşın insan fiilleri kopuk ve kesintili olarak tezahür eder.

Abdülcebâr, ilahi nedenselliği hikmet ve tevellüd çerçevesinde ele alıp izah etmeyi dener. Onun düşünce sisteminde *hikmet* ve *neden* kavramları birbirinden kopuk

² Bkz. Kazanç, Fethi Kerim, *Kadı Abdülcebâr'da Nedensellik Kuramı*, s. 52-55.

³ Kümûn terim olarak bir cismin diğer bir cisimde veya bir arazın bir cisimde bilkuvve var olmasıdır. Bkz. Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İsam yay. İstanbul, 2010, s. 193. Krş. Yavuz, Yusuf Şevki, "Kümûn", *DİA*, 26/552.

⁴ Muammer alemde tek bir fiilin meydana gelmediğini fakat aynı zamanda meydana gelmiş milyonlarca fiilin olduğunu ve fiillerin sonsuzluğunu iddia eder. Bu teori şöyle açıklanabilir: Yanyana sakin halde bulunan iki cisimden biri sükun halinde kalırken diğerinin hareket ettiğini müşahede eden Muammer bundan hareket eden cisimde ondan dolayı hareket ettiği bir mana'nın bulunması gerektiği sonucunu çıkarmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Wolfson, H. Austryn, *Kelam Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, Kitabevi yay. İst. 2001, s. 112-127.

⁵ Bkz. Kazanç, Fethi Kerim, *Kadı Abdülcebâr'da Nedensellik Kuramı*, s. 59.

değillerdir. Ona göre sanki nedenselliğin kabulünde hikmet önemli bir güvence fonksiyonuna sahiptir. Düşünce sisteminde rasyonalist ahlaki nesnelcilik öğretisine dayandığı gözlemlenen Abdülcebbâr, ilahi nedensellik anlayışını klasik teizm çerçevesinde ortaya koymaya çalışır. Abdülcebbâr, evrende akılcı doğa yasalarının Allah tarafından dikte edildiğini ve maddi nesnelere bu ilkelere göre hareket ettiğini savunur. Yaratıcı Allah, her an evrende olan bitenlerle ilgilidir. Orada yerleşik yasaların ezelde takdir edildiği gibi çalışmasına izin verir. Evrendeki hiç bir oluşum ve etkileşim O'nun gözetim ve ilgisinin dışında kalmaz. Allah, hikmet, adalet ve vaad ilkeleri uyarınca evrenin ve içindekilerin hareket etmesini ve değişimini sağlar. Allah evren ve içindekilerin belli akli yasalara uygun olarak işlemesine olanak sağlar ve mucizeler dışında bu yasaların çiğnenmesine pek izin vermez. Mucizelerde ise peygamberlik müessesesinin kanıtlanması ve desteklenmesi amacı bulunmaktadır. Mucizeler aslında Allah'ın evrene müdahalesi anlamına da gelmektedir. Zira metafiziki alem açısından aslah doktrinine göre bunların da gerekçeleri ve temelleri bulunmaktadır. Dolayısıyla mucizelerin de ilahi nedensellik çerçevesinde bir anlama sahip olduklarını söylemek mümkündür.

Tevlid ve nedensellik ilişkisi bağlamında Abdülcebbâr, *illet* ile *sebeb* arasında fark olduğu konusunda ısrar eder. Şöyle ki, bir şeyde bulunan ve o şeyin belirli ve özel bir halde olmasını zorunlu kılan illet ile güç sahibinin salt vasıta olarak kullandığı sebep arasında fark bulunmaktadır. Sebep ile illet ayrılığı Abdülcebbâr'ın nedensellik anlayışının temelini oluşturmaktadır. Eş'arilerin aksine tevellüdü kabul eden ve sisteminin bel kemiği haline getiren Abdülcebbâr, bir yandan kudret sahibi bir fâil anlayışı, öte yandan yönler (vücûh) görüşüne bağlı olarak illetten farklılık gösteren bir sebep anlayışı geliştirme durumunda kalmıştır. Böylece dış doğal dünyada olguları ve etkileşimleri katı bir determinizm ve zorunluluk halinde açıklama içinde sıkışıp kalmaktan kurtulmuştur. Buna ilave olarak tabiatçı filozoflara ve kelamcılara karşı sert tavrını dile getirmiştir. Çünkü onun düşünce sisteminde her şeyin meydana getiricisi olarak muhdis önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu muhdis anlayışı ve kabulünde, muhdis her şeyden önce geldiği ve illetin sonsuzca geriye doğru diziler oluşturmasına imkan vermemektedir. Abdülcebbâr, bu kavramı sadece beşeri kâdir fâil üzerinden istihdam etmez. Aynı zamanda bu kavramı kâdir bir fâil olarak muhdis hakkında da uygulamaya sokar.

Abdülcebbâr'a göre nasıl ki tevlidin, insandan sudûru sabit olursa, benzer şekilde tevlid yoluyla yapması Allah cihetinden de doğru olur. Aynı şekilde ilahi tevlidi nefyetme, insani tevlidi nefyetmedir; çünkü tevlidi Allah'tan nefyeden kimsenin insan için bir fiili ispat etmesi mümkün değildir. Zira bu kimse bizim fiilimizden tevlidi geçersiz kılmaktadır ve fiilin faile taalluk etmesi nevinden bildiğimiz şeyin doğruluğunu yanlışlamaktadır. Ne varki burada bahse konu edilen iki fail ile iki kudret arasındaki temel farkın altı devamlı çizilmektedir. Allah'ın kudreti kendisi için sınırları

bulunmayan bir şümûle sahiptir ve fiile kadar uzanır. İnsani kudrete gelince sınırlıdır ve sadece insani fiilin kapsamı, çerçevesi ve sınırlarıyla ilintilidir.⁶

İkinci bölüm “evren, zorunluluk ve nedensellik” alt başlığıyla yer almaktadır. Abdülcebâr evren ve nedensellik anlayışını arazlar ve kevnler, itimad, eşyanın fena ve bekası, etkileşim (tevellüd), adet, mucize ile tabiat yasaları üzerinden kurgulayıp ele almaktadır. Abdülcebâr’ın düşünce yapısında doğal yasaların işleyişi Allah’ın hikmetli ve adil eylemleri ile güvence altına alınmaktadır. Allah koyduğu akli doğa yasalarını çiğnemez. Başka bir ifadeyle Allah dış doğal dünyanın varlığı ve işleyişi hakkındaki algılarımızı ve deneyimlerimizi yalanlamaz. Bunun tek istisnası vardır. Bu yasalar sadece peygamberliğin desteklenmesi halinde sınırlı sayıda mucizelerle delinir ve askıya alınır.

Mucizenin gerekliliği konusunda rasyonel izahlarda bulunur. Peygamberlere mucizelerin verilmesi aklın da bir gereğidir. Bu farklılık, insanın dikkatini çekecek ve onların düşünmelerine yardım edecektir. Peygamberlere mucize verilmesinin bir nedeni de insana aklını kullanmasını ve tabiat kanunlarına aykırı bir şeyin sadece Allah tarafından meydana getirilebileceğini insanoğluna öğretmektir.

Abdülcebâr velilerde kerametın zuhur etmesi gibi, peygamber olmayanların elinde olağanüstü hadiselerin vukû bulmasını da reddeder. Velilerin ellerinde kerametın ortaya çıkışını yadsımanın nedeni, kerametın kabulü durumunda bunun, hakiki peygamber ile sahte peygamberi birbirinden ayırt etmeyi güçleştirmesidir.

Üçüncü bölümün alt başlığı “İnsan, nedensellik ve tevellüd” şeklindedir. Mutezile kelamcıları ve Abdülcebâr, Allah’ın kudret alanı ile insanın kudret alanının farklı olduğu temelinden hareket ederler. Böylece hem Allah hem de kul kendi güçlerinin bir gereği olarak mutlak bir kâdir olarak tasavvur edilirler. Bunun sonucunda bir kadirin kudret yetirdiği şeylere (cins) diğer kâdir muktedir değildir.

Eş’ariler mutlak manada nedenselliği değil, sadece doğal (kevnî) ve beşeri nedenselliği olumsuzlamaktadırlar. Yani onlara göre tek nedensellik vardır. Ama bu, evren ve insan çerçevesinin dışındaki “ilahi nedensellik”tir. Allah’ın hiçbir akli yasa ya da kurala uymasının, bir illete ya da sebebe bağlı hareket etmesinin asla savunulamayacağı, dolayısıyla O’nun kudretinin sınırlandırılmayacağı ve fiillerinin beşeri ölçütlerle değerlendirilemeyeceği ilkesi üzerinde ısrar ederler. Zira dış doğal dünyada tek gerçek fail Allah olup, insan dahil, ikincil derecede faillerin ve aracı sebeplerin hiç bir etkisi yoktur. Buna mukabil Mutezile evrensel ve beşeri nedenselliği kabul etmektedir.

Abdülcebâr failin ahlaki etkisini izah etmek ve anlatmak, irade ile fiil arasında gerçek ve sabit bir bağlantı kurmak için fiziki nesnelere oluşturan atom ve arazların bir müddet varlıklarını devam ettirebildikleri temel tezini kabul etmek durumunda kalmıştır. Bununla fiziki sürecin iradeye sebeblik bağıyla bağlı olduğunu

⁶ Bkz. Kazanç, *Kadı Abdülcebâr’da Nedensellik Kuramı*, s. 134-136.

savunmuşlardır. Abdülcebâr'ın irade vurgusu dikkatlerden kaçmamıştır. Adeta bir irade metafiziği geliştirmiştir. İrade edilen fiilin temel özelliği, onun iradenin başlangıçta niyet ettiği şeyle uyuşmasıdır. Çünkü irade kasıtlı olarak bu oluşu belirlemedikçe ve organları vasıtasıyla onu meydana getirmedikçe bir fiilin muayyen bir şekilde meydana gelmesi imkansızdır.⁷

Abdülcebâr'a göre insana sorumluluk getiren fiiller, ya doğrudan ya da dolaylı olarak meydana gelir. İnsan ahlaki bir öznedir. Fakat insan davranışının nedensel açıklaması, bu davranışın ahlaki niteliğini ortadan kaldırmamaktadır. Nitekim Abdülcebâr'ın düşünce sisteminde tevellüd doktrini yapıp etmelerinden ötürü insanın sorumluluğunu gerekçelendirmek için önemli bir referanstır. Diğer yandan bu doktrin, dış dünyada süreklilik, düzenlilik olgusuna ve nedensellik münasebetine dayanmaktadır.

Zorunluluğun varlığı insan özgürlüğüne zıt olmasından öte onun ön koşuludur. Eğer doğada, toplumda ve tarihte nedensellik yasaları olmasaydı olayların gidişini düzenleyen nesnel zorunluluk olmasaydı, amaçladığımız sonuçlara ulaşabilmek ve geleceğimizi şekillendirebilmemiz için ne yapmamız gerektiğini asla bilemeyeceğimizden, en basit hareketlere bile karar veremezdik. Nesnel yasalara bağımlı oldukları için, doğa ve toplumda nesnel zorunluluk var olduğu için, mutlak faaliyetler hakkında karar alabiliyor ve onları yürütebiliyoruz. Abdülcebâr da ahlak alanında insanı özgür bir fail olarak kabul ederek başkasının mahallinde doğan eylemlerden ötürü bile sorumluluk ve yükümlülüğü insana isnat etmektedir. Bu yaklaşımla tevellüd nazariyesi ile insanın ahlaki sorumluluğu temellendirilmeye çalışılmaktadır.

Sonuç olarak kitabın başlığından hareketle nedensellik kuramının, yalnız Kâdı Abdülcebâr ile Mutezile bağlamında ele alındığı düşünülmemelidir. Eser, hem Kelam geleneği açısından hem de felsefi düşünce geleneği bakımından geniş bir perspektife ve içeriğe sahip bulunmaktadır.

---

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazanç, *Kadı Abdülcebâr'da Nedensellik Kuramı*, s. 301-303.